

ARYSTOKRATA I LEKTURY EPOKI PRZEŁOMU, CZYLI O JANIE FELIKSIE AMORZE TARNOWSKIM JAKO CZYTELNIKU

Martyna Deszczyńska

Biblioteka Narodowa,
Instytut Książki i Czytelnictwa
National Library of Poland,
The Book and Readership Institute
e-mail: mrain_20@interia.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6969-9970>

Streszczenie. Artykuł podejmuje problematykę historii czytelnictwa w epoce przełomu XVIII i XIX wieku, czyli między polskim oświeceniem a epoką romantyzmu, na przykładzie arystokratycznego czytelnika i właściciela bogatego księgozbioru – Jana Feliksa Amora Tarnowskiego (zm. 1842). Rodzinne relacje Tarnowskiego, podróże i wpływy jego nauczycieli, a także studia w bibliotekach ukształtowały jego osobowość intelektualną i dały mu głęboką erudycję. Był działaczem ruchu kulturalnego, członkiem towarzystw naukowych i masonerii, senatorem. Zastosowana w tekście metodologia opiera się na naukach historycznych jako najbardziej odpowiednich w tego rodzaju problemach. Teza dotycząca lektury Tarnowskiego została potwierdzona na podstawie jego rękopisów, notatek i niepublikowanych fragmentów z archiwum rodzinnego (przechowywanego w Archiwum Narodowym w Krakowie) oraz monografii drukowanej (1819), w której ślady cytatów i tytuły książek zostały uznane za pewne dowody ich czytania. Jego zainteresowania koncentrowały się na średniowiecznej i wczesnonowożytnej historii, religii i literaturze, pozostawały pod wpływem historyzmu oświeceniowego, historii kultury i językoznawstwa, ale także religijnego odrodzenia katolickiego, mistycyzmu i religijności czasów Restauracji. Tarnowski jako czytelnik wybierał klasyczną literaturę europejską i światową, pośród której chciał umieścić książki autorów polskich.

Słowa kluczowe: historia czytelnictwa; przełom XVIII i XIX wieku – oświecenie a romantyzm; Jan Feliks Amor Tarnowski jako czytelnik.

Niniejszy artykuł jest próbą ukazania czytelnictwa okresu przełomu między oświeceniem a romantyzmem na przykładzie twórcy, użytkownika księgozbioru i autora – Jana Feliksa Amora Tarnowskiego (1777/1779-1842). Zadanie to wyrosło z przekonania o adekwatności warsztatu historycznego w klasycznym (choć nie pozytywistycznym) rozumieniu do badania zjawisk z historii kultury –

w obliczu zawirowań metodologicznych nauk zajmujących się czytelnictwem współczesnym, tj. socjologii literatury, historii literatury, nauki o komunikacji, kulturoznawstwa, stosowanymi w polskiej szkole bibliologicznej¹. Zawirowania takie w mniejszym stopniu dotyczą historii, a o jej warsztacie literatura jakby milczy. I choć historia czytelnictwa nie ma, jak dotąd, formalnie uznanej definicji, mimo prób wyodrębnienia i nadania jej samodzielności, to pozostaje jednak historią, i za taką bezspornie jest uważana. Problem trudności metodologicznych dotyczy też kwestii źródeł – odmiennych z racji odrębnych warsztatów badawczych nauk zajmujących się praktykami czytelnictwa². Metodologiczne rozproszenie utrudniało dyskusję, mimo usiłowań, by badania zintegrować i dookreślić od strony warsztatowej³. Brak więc „hierarchizacji i integracji problematyki czytelnictwa” spowodował teoretyczne kłopoty⁴, które może uległyby zmniejszeniu poprzez przyjęcie propozycji zastosowania warsztatu historycznego jako najbardziej odpowiedniego.

Krystyna Bednarska-Ruszajowa, podsumowując metodologię badawczą środowisk naukowych zajmujących się czytelnictwem, twierdziła, że nie można zgodzić się na „skumulowanie badań nad czytelnictwem w obrębie jednej dyscypliny naukowej”⁵, mając na myśli bibliologię. Zalecała pluralizm metodologiczny,

¹ I. SOCHA, *Polskie badania nad dziejami czytelnictwa po 2000 r. – bibliologiczny punkt widzenia wobec stanowiska historycznoliterackiego. Refleksje na marginesie jubileuszu 100. Urodzin Karola Głombiowskiego*, w: *Książka i biblioteka w procesie komunikacji społecznej*, red. R. Aleksandrowicz, H. Rusińska-Giertych, Wrocław 2015, s. 102-105. Autorka wskazuje na propozycje Krzysztofa Migonia, Jana Pirożyńskiego, Janusza Kosteckiego i Janusza Dunina. W zaproponowanych przez nich ujęciach występuje paradygmat funkcji społecznej książki i oddziaływanie na publiczność (Głombiowski), model socjologiczno-literacki i ukazujący instytucje książki i modele jej odbioru i obiegu (Kostecki) oraz model skoncentrowany na postaci i przeobrażeniach książki uwarunkowanych edytorsko (Dunin). Autorka zwraca uwagę na postulat interdyscyplinarności i zgłasza obawę redukcjonizmu metodologicznego ujęć monodyscyplinarnych.

² A. DYMMEŁ, *Źródła do dziejów czytelnictwa w Polsce XIX wieku*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. A. Żbikowska-Migoń przy współpracy A. Łupszak, Wrocław 2011, s. 87.

³ J. KOSTECKI, *Czytelnictwo jako przedmiot refleksji naukowej*, w: *Książka zawsze obecna. Prace ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Migoniowi*, Wrocław 2010, s. 11: „Badacze czytelnictwa (zawsze nieliczni i nietworzący spójnego środowiska) korzystali więc najczęściej [...] z pomysłów i procedur wypracowanych na terenie dyscyplin naukowych o ugruntowanej tradycji (głównie socjologii, psychologii i literaturoznawstwa) oraz nowych specjalności badawczych (na przykład wiedzy o komunikowaniu masowym.) Choć zaproponowali też – co prawda – wiele własnych rozwiązań, nie sformułowali jednak żadnego spójnego systemu założeń (nie mówiąc już o systemach konkurencyjnych), który mógłby stać się zaczynem szerszej dyskusji metodologicznej nad przedmiotem wspólnych zainteresowań”.

⁴ I. SOCHA, *Czytelnik w polskiej myśli bibliologicznej*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. A. Żbikowska-Migon przy współpracy Agnieszki Łupszak, Wrocław 2011, s. 26.

⁵ K. BEDNARSKA-RUSZAJOWA, *Z metodologicznych problemów badań nad czytelnictwem okresu oświecenia*, „Roczniki Biblioteczne” 31 (1987), z. 1, s. 102.

wzbogacający dane empiryczne o nowe interpretacje, co mogłoby uwiarygodnić wyniki. Akceptując w pełni jej pogląd odnośnie do czytelnictwa współczesnego, należy podkreślić, że badanie aspektu czytania jako zjawiska historycznego powinno wykorzystywać przede wszystkim metodologiczne arkana nauki historycznej jako podstawowej nauki o przeszłości. Badanie to może być uzupełnione o elementy warsztatu innych dyscyplin, takich jak bibliologia czy socjologia kultury z uwzględnieniem ogólnej procedury ustalania faktów historycznych i metod: bezpośredniej i pośredniej, indukcji i dedukcji⁶.

Jedną z węższych specjalności zajmujących się czytelnictwem w przeszłości jest historia kultury intelektualnej (jednostek czy grup), jak pisał Zbigniew Goliński⁷, którego punkt widzenia był dla mnie inspirujący. W prowadzonych badaniach zauważał on brak perspektywy wiedzy o odbiorcach repertuaru wydawniczego, tzw. wiedzy o czytelniku. Andrzej Kapłon zaś wskazywał, że o czytelnictwie indywidualnym wiemy niewiele lub prawie nic⁸. Każde więc studium przypadku lub studium spersonalizowane oparte na metodologii historycznej może wypełnić zauważalną lukę. Sformułowanie pojęcia „czytelnika” w bibliologii uwypukla takie funkcje, jak lektura, gromadzenie, „konsumpcja” książek, komunikacja, wartościowanie, tworzenie wzorów zachowań lekturowych⁹. Historyk, otwarty na impulsy ze strony bibliologii i socjologii kultury, postrzega problem czytelnika nieco inaczej, umieszczając na pierwszym planie aspekt indywidualny i osobowy czytelnika, jego mentalność, uwarunkowania umysłowe i społeczne (przynależność do określonej warstwy, rodu, grupy), predyspozycje osobnicze (wiek, wykształcenie, droga życiowa, stan zdrowia, sytuacja rodzinna, prawna i majątkowa, motywacje), jego usytuowanie polityczne czy ideologiczne. Nie bez znaczenia jest ukazanie praktyki czytania jako składowej uczestnictwa w kulturze, funkcji lektury indywidualum w życiu osobistym, zbiorowym, religijnym, towarzyskim i politycznym. W jaki zatem sposób i co czytano? Przede wszystkim – po co czytano? Z czyjej inspiracji? Co z czytania wynikało i jak to się przekładało na inne sfery, także twórczego, życia bohatera? W taki sposób skonstruowana wiedza o pojedynczym czytelniku i jego wyborach lekturowych

⁶ J. TOPOLSKI, *Metodologia historii*, wyd. III poprawione i uzupełnione, Warszawa 1984, s. 377-379 oraz 285-391. Podkreślam postulat polidyscyplinarności badań nad czytelnictwem, lecz niekoniecznie interdyscyplinarności, gdyż ta ostatnia może oznaczać użycie tylko części instrumentarium metodologicznego różnych dyscyplin ze szkodą dla ukazania prawdy.

⁷ Z. GOLIŃSKI, *O badaniu czytelnictwa w dobie stanisławowskiej*, w: *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Warszawa 1978, s. 34.

⁸ A. KAPŁON, *Czytelnictwo czasów oświecenia stanisławowskiego w świetle list prenumeratorów*, w: *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Warszawa 1978, s. 50.

⁹ I. SOCHA, *Czytelnik w polskiej myśli bibliologicznej*, s. 27.

byłaby monograficznym uzupełnieniem obrazu danej epoki i dziejów zbiorowości, w której ów czytelnik żył.

Właśnie badania monograficzne, odkrywające lekturowy aspekt odnoszący się do czytelnika indywidualnego, wydają się owocne¹⁰. Biografistyka historyczna (będąca odmianą biografistyki), a więc dziedzina szczególnie wnikliwie przyglądająca się formacji intelektualnej czy drodze ideowej bohatera nieco inaczej patrzy na kwestię dowodów tejże lektury niż historia czytelnictwa. Biografistyka nie interesuje się opisem wyborów lekturowych dla nich samych, w celu wyciągnięcia ogólnych wniosków np. co do kanonu czytelniczego. Nie operuje pojęciami „obiegu czytelniczego” czy „sytuacji komunikacyjnych”, lecz zajmuje się wpływem przeczytanych dzieł na poglądy, decyzje, przekonania i losy bohatera, wnosi wiedzę także o jego upodobaniach i skłonnościach, podzieleniu pewnych wzorców itp. Tak zwane biografie literackie lub odnoszące się do aspektu życiorysu bohatera jako autora charakteryzują się większym skupieniem nad problematyką lektury, jak np. publikacje ostatnio ukazujące się w serii „Literatura i Pamięć”¹¹.

Historyk XIX w., nie mając ankiet, analiz rynku książki, kart wypożyczeń etc., musi wybrać silniejsze przesłanki prowadzące do prawdy niż np. opisy księgozbioru – przesłanki pozwalające badać praktyki i wybory czytelników na kanwie twierdzeń pewnych, zweryfikowanych na podstawie innych przekazów. Muszą to być zdania wynikające z dekodowania informacji zawartych w źródle, wykorzystujące oczywiście kontekst wiedzy pozaźródłowej i ogólnej oraz konfrontowanie wiadomości z jednego źródła „krzyżowo” z innymi świadectwami, np. takimi jak listy, pamiętniki.

Analiza zawartości księgozbiorów, zwykle rozpatrywana gdy chodzi o czytelnictwo indywidualne, powinna być w badaniu czytelnictwa historycznego zaledwie punktem wyjścia do uzyskania wiedzy pewnej, gdyż zawartość biblioteki może, lecz nie musi pokrywać się z wyborami lekturowymi właściciela. Warto zatem powtórzyć sąd Barbary Bieńkowskiej: „[...] fakt posiadania dzieła nie może być automatycznie utożsamiany z faktem jego przeczytania (zaznajomienia się z treścią)”¹². Także badanie przekazów o książce jako obiekcie legatów testamentowych, darów czy przedmiocie spuścizny daje jedynie szansę uogólnień nawet

¹⁰ J. RUDNICKA, *Norwid i książki*, „Annales UMCS”, Sectio FF. 20/21, 2003, s. 449-445; A.S. KOWALCZYK, *J. Stempowski jako czytelnik*, w: *Czytane na nowo*, red. M. Dąbrowski i H. Gosk, Izabelin 2004, s. 195-203 – autor nie wymienia tu lektur, a raczej wnika w motywy czytelnika-bohatera szkicu i jego odniesienie do krytyki literackiej; K. Rulka, *Lektury więzienne Prymasa Wyszyńskiego*, „Ateneum Kapłańskie” 142 (2004), z. 1, s. 66-80.

¹¹ J. SIKORA, *Pisarstwo Prymasa Tysiąclecia*, Warszawa 2020, s. 28-29; 72-77.

¹² B. BIENKOWSKA, *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródła do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” 18 (1989), s. 66.

na dużą skalę, lecz nie pewność¹³. Analiza źródłowa świadectw pamiętnikarskich odznacza się większą pewnością, a choć może przynieść ciekawe rezultaty¹⁴, obarczona jest groźbą subiektywizmu i autokreacji wytwórcy źródła. Studium czytelnictwa J.F.A. Tarnowskiego oparte na inwentarzu jego biblioteki, jak też własne teksty jego pióra – jako posiadacza wspaniałego księgozbioru – wpisuje się w dotąd aktualny postulat nestorki bibliologii Alodii Kaweckiej-Gryczowej, zalecającej „śledzenie recepcji czytanych przez pisarzy książek przejawiającej się w ich twórczości piśmienniczej”¹⁵, a jednocześnie daje możliwość uzyskania twierdzeń pewnych, zakorzenionych w źródle.

W świetle przyjętej perspektywy badawczej podstawowym pytaniem jest, na ile świadectwo lektury jest świadectwem pewnym, czy odbiorca bez wątplenia zetknął się z konkretnym tekstem, czy go rzeczywiście czytał lub poznał jako słuchacz. W tym wypadku trzeba także przytoczyć wnioski płynące z badań nad historią czytelnictwa, które uwzględniają różne jego aspekty, takie jak notacje odrzucenia i akceptacji przytaczanych lektur oraz ich cytowanie (z pamięci bądź nie) jako dzieł poznanych w młodości, popularnych lub świadczących o statusie społecznym¹⁶. Tym samym można wpisać próbę tu podjętą w sformułowany przez Barbarę Bienkowską pogląd, że lekturowe „odwołania do treści w oryginalnej twórczości właściciela” są dowodem lektury pewnym, zwłaszcza po konfrontacji ze spisem lub inwentarzem¹⁷.

¹³ K. SZYMAŃSKA, *Zainteresowania czytelnicze mieszkańców Leszna w XVIII wieku w świetle zawartości inwentarzy pośmiertnych*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. A. Żbikowska-Migoń przy współpracy A. Łupszak, Wrocław 2011, s. 263 – autorka podkreśliła fakt niekoherencji faktu posiadania książek z ich lekturą.

¹⁴ L. KOWKIEL, *Przekazy pamiętnikarskie szlachty o prywatnych księgozbiorach i czytelnictwie na ziemiach litewsko-białoruskich w XIX wieku*, w: *Dwór i wieś na Litwie i Białorusi w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Warszawa 2014, s. 87-89 – autorka prezentuje główne praktyki lekturowe: czytanie głośne, czytanie indywidualne i grupowe, dla „zabicia nudy”. Wskazuje wszakże na pokutującą w wielu dworach, nawet znaczących rodzin szlacheckich, płytkość i niewysoki poziom intelektualny lektur (romanse, lekka proza, powieści, opisy podróży). Rzadko zdarzały się pozycje ambitniejsze, a zwłaszcza czytelnik dążący do poziomu wyższego; J. SZOCKI, *Domowy świat książek. Wybrane księgozbiory polskie XIX wieku*, Kraków 2000 – tam o księgozbiorach Józefa Szujskiego, Jana Kantego Podoleckiego, Józefa Przyborowskiego, Józefa Dobka Dzierzkowskiego, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Ignacego Łosia i Stanisława Starzy Wronowskiego; M. DESZCZYŃSKA, *Karol Brzozowski – bardziej gospodarz niż czytelnik*, „Bibliotekarz” 2020, nr 12, s. 9.

¹⁵ K. MAŁECKI, *Stan i perspektywy badań nad historią czytelnictwa w Polsce*, „Studia o Książce” 12 (1982), s. 101.

¹⁶ Perspektywy tej na ogół nie dostrzega się, poza nielicznymi wyjątkami – zob. A. DYMMEŁ, *Źródła do dziejów czytelnictwa w Polsce XIX wieku*, passim.

¹⁷ B. BIENKOWSKA, *Inwentarze księgozbiorów prywatnych*, s. 68.



Jan Feliks Tarnowski

Portret autorstwa nieznanego artysty

Przechodząc do znaczenia tytułowego bohatera, był on znaczącą, choć nie pierwszoplanową postacią w życiu publicznym porozbiorowej Polski¹⁸. Interesował się zachowaniem dziedzictwa rodzowego i kulturowego, o czym świadczy pasja bibliofilska, wstąpił do Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1811), w poczet członków Uniwersytetu Wileńskiego (1811), Towarzystwa Rolniczego, pisał i tłumaczył¹⁹. Był też jurorem w konkursach wystaw sztuki (w latach 20. XIX w.) oraz deputowanym z ramienia TPN do ułożenia „Dykcjonarza starożytności dawnej Polski” (1825). Nie bez znaczenia była również jego działalność polityczna²⁰, gdyż wszedł (jako konsyliarz-referendarz) w skład Departamentu Żydowskiego Rady Zastępczej Krajowej Rządu Centralnego Wojskowego Tymczasowego Obojga Galicji w 1809 r., a w latach 1818-1831 był senatorem-kasztelanem Królestwa Polskiego²¹. Lektury Tarnowskiego są warte uwagi ze względu na publiczny charakter jego działalności, lecz także ze względu na jego pozycję towarzyską, opinię erudyty, cenionego – choć niewiele piszącego – autora, ale także czasy, w których żył, przełomu między oświeceniem a epoką następną. Były to bowiem dekady gorączki czytelniczej, eksplozji prasy naukowej i dynamicznego rozwoju edytorstwa źródeł i drukarstwa²². W 1800 r. Tarnowski

¹⁸ Rodzicami Jana Feliksa byli chorąży ruski Jan Jacek h. Leliwa i Rozalia Czacka, siostra Tadeusza Czackiego, twórcy Gimnazjum Wołyńskiego (późniejszego Liceum Krzemienieckiego). Inne dane biograficzne zob. M. GETKA-KENIG, *Tarnowski Jan Feliks Amor*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 52, z. 3, Wrocław 2019, s. 475-478.

¹⁹ Pisał poezje, przetłumaczył m.in. fragmenty Cycerona *O przyjaźni i starości*. Był członkiem loży wolnomularskiej Świątynia Izis (w latach 1811-12 pełnił funkcję jej pieczętarza) – zob. L. HASS, *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721-1821)*, Warszawa 1980, s. 444.

²⁰ A. JANAS, *Kolekcjoner, Bibliofil, Minister*, „Dzikovia. Pismo społeczno-kulturalne” 30 (2007), s. 6 n.

²¹ Od 1818 r. był senatorem. W 1821 r. został członkiem zreorganizowanej w duchu konserwatywnym Komisji Rządowej Wyznań i Oświecenia Publicznego – zob. E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁOWA, „Przystosowanie i opór”. *Zakony męskie w Królestwie kongresowym*, Warszawa 1983, s. 99. Wszedł w skład Komitetu Reformy szkolnictwa, musiał go jednak opuścić, gdyż okazał się osobą niewygodną dla władz – zob. tamże, s. 123. Tarnowski należał do na poły tajnej Kongregacji Baranka Bożego i być może równie sekretnie działającego wśród arystokracji Towarzystwa Serca Jezusowego – zob. tamże, s. 200. Zob. *Tarnowski Jan Feliks Amor (1779-1842)*, w: *Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut*, t. 6, cz. 1, Warszawa 1970, s. 338n.

²² M. LYONS, *The History of Reading and Writing in the Western World*, Basingstoke 2010, s. 118-136.

poślubił swoją kuzynkę, Walerię (1782-1849), córkę Waleriana Stroynowskiego i Aleksandry Tarnowskiej, bratanicę ks. pijara Hieronima Stroynowskiego, rektora Uniwersytetu Wileńskiego²³. Pierwsze lata małżonkowie spędzili w zakupionym przez W. Stroynowskiego Horochowie (dawne województwo wołyńskie, dziś obwód o tej nazwie na Ukrainie), na podróżach zagranicznych, a potem w galijskim Dzikowie k. Tarnobrzega, który stał się główną siedzibą rodziny w latach 30. XIX w. Przebywali też w zamku Tarnoskała (k. Piotrkowic, pow. kielecki). Byli również związani z Warszawą, gdzie od 1810 r. przemieszkiwali w sezonach zimowych, a w latach 1818-1831 Waleria prowadziła salon literacko-towarzyski.

Ograniczona objętość tekstu wymusza skrótowe ujęcie czytelnictwa Tarnowskiego na tle dziejów idei i koncepcji intelektualnych, religijnych i kulturalnych epoki. Źródła nas tu interesujące – to zbiory jego notatek, wypisów, listów i praca wydana drukiem. Choć skład księgozbioru nie jest dowodem lektury, stanowi jednak zaplecze biblioteczne właścicieli i jako taki wymaga uwagi. Zbiór Tarnowskich, zwany biblioteką dzikowską (choć podstawą jego były zbiory horochowskie) był jednym z najciekawszych i najobszerniejszych bibliofilskich księgozbiorów epoki. Uważa się, że jego zrąb ukształtował się ok. 1820 r.²⁴ W latach 30. XX w. biblioteka liczyła ok. 30 tys. woluminów²⁵. Koniec jej kompletowania przypadł na finał oświecenia i początek romantyzmu, stąd mieściła w swoich zbiorach relikty średniowiecza i renesansu (zwłaszcza rękopisy), późnego baroku, poprzez klasycyzm i dojrzałe oświecenie, aż po sentymentalizm i wczesny romantyzm.

Księgozbiór ukształtował się pod wpływem impulsów środowiskowych (płynących od mentorów i nauczycieli, takich jak Tadeusz Czacki, Walerian Stroynowski, Wawrzyniec Surowiecki), samoedukacji młodego Tarnowskiego w Bibliotece Załuskich, co przyniosło szczególną uwagę do starych książek²⁶.

²³ Czytelnictwu Walerii Tarnowskiej nie poświęcono dotychczas uwagi, choć postać ta ma już pewną bibliografię. Korespondencja, licząca wiele set stron, nie doczekała się opracowania, a same pamiętniki (dotąd nieopracowane) i opisy podróży (częściowo wydane) stanowią pokaźną spuściznę rękopiśmienną. Zob. *Journal du voyage en Italie de la comtesse Valérie Tarnowska (1803-1804)*, publié par G. Mycielski, „La Revue de Pologne” 1924-1925, nr 1, s. 23-53; nr 2, s. 149-178; nr 4, s. 484-513; 1925-1926, nr 1, s. 61-114; nr 3, s. 281-339; W. TARNOWSKA, V. Tarnowska, *Mes Voyages (1804)*, 2^e partie, éditée et annotée par M. Wilczyńska, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 39 (1989), s. 35-75; B. MAZURKOWA, *Nowy „Grand tour” w świetle „Mes Voyages” Walerii Tarnowskiej*, w: *Polski „Grand tour” w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Roćko, Warszawa 2014, s. 153-182.

²⁴ K. MALECZYŃSKA, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław 1987, s. 43.

²⁵ A.F. BARAN, *Bibliotekarz z Dzikowa. Dr Michał Marczak (1886-1945)*, Sandomierz 1996, s. 22.

²⁶ K. Koźmian, *Rys życia Jana Feliksa Tarnowskiego*, Lwów 1842, s. 4, 22; K. PADUCH, *Jan Feliks Tarnowski i jego dzikowska biblioteka na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Saeculum Christianum” 20 (2013), s. 131.

Inną podniętą były podróże zagraniczne, odbywane nie jak kiedyś, według szczegółowego *itinerarium*, lecz pod wpływem zainteresowań podróżującego małżeństwa²⁷. Tak było w przypadku podróży do Włoch w latach 1803-1804. Dzięki kontaktom rodzinnym, towarzyskim i zawiązanym na gruncie wspólnej pasji, jak np. z Krzysztofem Celestynem Mrongowiuszem czy ks. Ludwikiem Łętowskim, Tarnowscy uzyskiwali wskazówki dotyczące nowości i wartościowych czy też rzadkich edycji dzieł klasycznych, otrzymywali dary, korzystali z wymian i zakupów (w Wiedniu dzięki Tomaszowi Pawlickiemu, w Krakowie za pośrednictwem Ambrożego Grabowskiego)²⁸. Szczególnie istotny plon przyniosły wspomniane podróże do Italii i dwa pobyty we Francji w latach 20. XIX wieku²⁹, a zwłaszcza zadzierzgnięte tam znajomości, które wpływały na dobór lektur w podróży, potem sprowadzanych do biblioteki. Rozrost księgozbioru był także rezultatem zakupu całych spuścizn, jak biblioteka ks. Stroynowskiego³⁰ czy Michała Hieronima Juszyńskiego, lub części innych księgozbiorów, np. skasowanych kościelnych, jak oliwskie i kolegiaty sandomierskiej, korzystania z aukcji, a także włączenia doń dubletów z biblioteki poryckiej³¹.

W zbiorze dzikowskim swoistą specjalnością były wydania Biblii w tłumaczeniach polskich, nie tylko katolickich, głównie z XVI wieku³². Pośrednim, choć o mocnej wartości dowodowej świadectwem ich lektury jest zachowane w archiwaliach rodzinnych zezwolenie czytania Biblii wystawione dla Jana Feliksa przez biskupa łuckiego i żytomierskiego Kacpra Cieciszowskiego. Zezwolenie takie umożliwiało czytanie różnorodnych wydań Biblii, w tym także tych znajdujących się na indeksie kościelnym³³. Stosunkowo najmniej dzieł pochodziło z XVII stulecia

²⁷ B. MAZURKOWA, *Nowy „Grand tour”*, s. 155.

²⁸ K. PADUCH, *Jan Feliks Tarnowski i jego dzikowska biblioteka*, s. 138.

²⁹ M. BRAUD, *Le voyage en France de la comtesse Tarnowska*, w: *Voyager en France au temps du romantisme. Poétique, esthétique, idéologie*, textes réunis et présentés par A. Guyot, C. Massol, Grenoble 2003, s. 169-180.

³⁰ K. GROTTOWA, *Zbiory sztuki Jana Feliksa i Walerii Tarnowskich w Dzikowie (1803-1849)*, Wrocław 1957, s. 67.

³¹ K. PADUCH, *Jan Feliks Tarnowski i jego dzikowska biblioteka*, s. 133; K. GORCZYCA, *Tablica chronologiczna literatury*, „Dzikoviana. Rocznik Muzeum Historycznego Miasta Tarnobrzega” 5 (2019), s. 19-21.

³² M. MARCZAK, *Biblioteka Tarnowskich w Dzikowie, Aneks I [Biblioteka Tarnowskich w Dzikowie, Nakładem Biblioteki Dzikowskiej, Kraków 1921]*, w: A.F. BARAN, *Bibliotekarz z Dzikowa. Dr Michał Marczak (1886-1945)*, Sandomierz 1996, s. 57.

³³ Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Dzikowskie Tarnowskich [dalej ADzT], Pokołenie XV: Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/254: „Varia osobiste”, k. 202. Pozwolenie wydane zostało 14 XII 1826 r. Osoby świeckie czytające Biblię nieczęsto starały się o takie zezwolenia, ale łamały lub obchodziły ów zakaz. Z faktu, że Tarnowski o nie wystąpił, możemy wnioskować, że czytanie Biblii było dlań, po pierwsze, sprawą ważną, po drugie zaś – że nie chciał łamać przepisów kościelnych to czytanie normujących.

(co zrozumiałe, gdyż księgozbiór powstawał już po kasatach i wojnach XVIII w. i wywózkach do Rosji oraz dewastacjach księgozbiorów spowodowanych rozbiorami, kiedy dostępność dzieł z XVII w. zmniejszyła się nawet w ofercie antykwaryusza). Jeśli chodzi o XVIII w., to reprezentowały go głównie książki z epoki Stanisława Augusta (fragment zbiorów króla znalazł się w Dzikowie), a więc dotyczące czasów najnowszych, patrząc z perspektywy właścicieli, w tym druki nieznanne bibliografii Karola Estreichera³⁴. Zachowała się dokumentacja zakupów księgozbioru, niestety nie przetrwały do naszych czasów księgi wypożyczeń³⁵.

Inwentarze księgozbioru Tarnowskich, jak i pozostała dokumentacja znajdują się w archiwum rodowym przechowywanym w Archiwum Narodowym w Krakowie, w archiwum rodowym pod nazwą Archiwum Dzikowskie Tarnowskich³⁶. Pierwszy inwentarz biblioteki powstał w latach 20. XIX wieku³⁷. Jednostki archiwalne, zawierające wykaz książek, liczą od kilkudziesięciu do kilkuset paginowanych kart rękopisów, sporządzonych różnym pismem, w różnych językach, w porządku alfabetycznym autorów i dzieł, z podziałem na dzieła obce i polskie. Dokumentacja ta jest ważnym źródłem do dziejów życia naukowego elity umysłowej Królestwa Polskiego, lecz, niestety, tylko w nikłym stopniu była przedmiotem zainteresowania badaczy³⁸. Oprócz tego znajdują się tam także katalogi księżnicy w Horochowie (zob. niżej) i osobny zbiór tamże przechowywany, skatalogowany pod nazwą biblioteki w Sali Perseusza (zamku horochowskiego)³⁹.

Istotnym źródłem do poznania kultury intelektualnej Tarnowskich jest ich *Domowa Kronika Dzikowska* autorstwa Stanisława Tarnowskiego⁴⁰, wnuka Jana Feliksa. Jak pisał jej wydawca Grzegorz Nieć: „Niestety księgozbiór [Stanisława – M. D.] Tarnowskiego nie zachował się w komplecie do naszych czasów, trudno jest również odtworzyć pełną listę lektur hrabiego”⁴¹. W przypadku jego dziadka

³⁴ M. MARCZAK, *Biblioteka Tarnowskich*, s. 57.

³⁵ *Ex Collectione Dzikoviana. Zbiory hrabiów Tarnowskich z Dzikowa. Katalog wystawy, Biblioteka Narodowa 17 sierpnia-12 października*, oprac. J. Paulinek, Warszawa 2008, s. XLVI.

³⁶ ADzT, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/31422>; *Ex Collectione Dzikoviana*, s. XLVI.

³⁷ Trudno stwierdzić, gdzie odbywała się praca nad nim – w Horochowie, w Tarnoskale, w Warszawie? W zniszczonym w 1809 r. przez Austriaków pałacu dzikowskim mieszkali rodzice Jana Feliksa, Jacek i Róża z Czackich Tarnowscy. Jan Feliks podjął się przebudowy i remontu pałacu w końcu lat 20. XIX w. Zob. <https://atlasrezydencji.pl/tarnobrzeg-dzikow-zamek-tarnowskich/>.

³⁸ K. PADUCH, *Jan Feliks Tarnowski i jego dzikowska biblioteka*, s. 131-148.

³⁹ ADzT, Pokolenie XV: Waleria ze Stroynowskich Tarnowska, żona Jana Feliksa, sygn. 639/0/2. 28/312: „Spis bibliograficzny księżnicy horochowskiej Jana i Waleryi Hrabiostwa Tarnowskich 1818 roku zrobiony”; tamże, sygn. 29/639/0/2.28/313: „Spis biblioteki w Sali Perseusza”.

⁴⁰ S. TARNOWSKI, *Domowa Kronika Dzikowska*, wstęp, oprac. i komentarz G. Nieć, Kraków-Rudnik 2010, s. 29-69.

⁴¹ G. NIEĆ, *Lektury galicyjskiego arystokraty doby międzypowstaniowej (literatura w życiu i edukacji Stanisława Tarnowskiego do 1863 roku)*, w: *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI-XX*

można wykorzystać pozostałe notatki, pamiętniki i prace jego autorstwa. Można zatem przedstawić profil czytelniczy głównego bohatera, jego wybory lekturowe oraz – co chyba najciekawsze – czynniki, które miały na nie wpływ.

Rękopisy archiwum Tarnowskich reprezentują bardzo zróżnicowany materiał: *varia* osobiste, notatki i materiały naukowe, rozprawy i streszczenia. Bogaty materiał epistolograficzny został tu z uwagi na objętość pominięty⁴². W niniejszym artykule skupiłam się na wypisach i odpisach z literatury pięknej i pobożnościowej, kazaniach, modlitwach, notatkach z różnych dziedzin: od filozofii i teologii poprzez naukoznawstwo, politykę, historię, sztukę i edukację. W zbadanych archiwaliach rodzinnych znajdują się polskie przekłady fragmentów z literatury obcej. Ich przegląd ukazuje, jakich autorów bez wątpienia czytano: np. wyjątki prac ks. Hugesa Roberta Félicité de Lammenais (1782-1854), autora kazań i pism religijnych okresu Restauracji, następnie kontestatora ładu powiedeńskiego, twórcy tzw. katolicyzmu liberalnego w latach 30. XIX wieku. Znajdujemy np. odpis fragmentu jego pracy *O obojętności w materiach religii i Hymn o Polsce* oraz inne wiersze i teksty aktów strzelistych⁴³. Świadczy to o zainteresowaniu właściciela francuskim odrodzeniem religijnym okresu Restauracji. Literaturę *stricte* dewocyjną reprezentują rękopisy nieznanymi autorów: „Słowo ucznia o modlitwie”, „Śpiewy przy Mszy świętej”, zawarte w innej jednostce, obok *Mowy o narodowości Polaków* Kazimierza Brodzińskiego (wersja francuskojęzyczna). Mowa reprezentowała preromantyczną wizję dziejów Polski, kładącą nacisk na poświęcenie, tworzące „przewrót” w moralności społecznej, na miarę przewrotu kopernikańskiego w astronomii. Obecność tego zakazanego przez cenzurę tekstu pośrednio świadczy o uwewnętrznianiu przez czytelników (i być może Tarnow-

wiek), red. M. Jarczykowa i A. Bajor, Katowice 2012, s. 53. Podstawowe znaczenie mają tu archiwalia rodzinne Tarnowskich, a zwłaszcza wspomniane rękopiśmienne katalogi biblioteki dzikowskiej. Zob. też G. NIEĆ, *Krakowskie lata młodości Stanisława Tarnowskiego. Literackie fascynacje i lektury w świetle korespondencji i jego relacji pamiętnikarskich (autorzy, dzieła, księgozbiory)*, w: *Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*, t. X, red. H. Kosętką, G. Wrona, G. Nieć, Kraków 2011, s. 365-369 – autor opisuje tu wyczerpująco dorobek i oddziaływanie Jana Feliksa i Walerii, dziadków Stanisława.

⁴² ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, korespondencja, sygn. 29/639/0/2.27/229: „Korespondencja Jana Feliksa Tarnowskiego w układzie alfabetycznym wg nadawców – J. Antonowicz”. Korespondencja z pozostałych jedenastu jednostek liczy 8,5 tys. stron/skanów i mogłaby być przedmiotem osobnego opracowania. W niniejszym artykule zostanie tylko zasygnalizowana jej wartość źródłowa.

⁴³ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/262: „Lammennais, «O obojętności w materii religii» (Rękopis tłumaczenia W[iktora] Sawickiego)”, k. 4-452. Faktycznie rękopis „O obojętności w materii religii” nie zawiera tylko tego dzieła. Tytuł jest więc nieprecyzyjny, a od k. 453 znajdują się wypisy z różnych autorów konserwatywnych, np. Louisa de Bonalda, a pod koniec jednostki odwołania do dzieł Thomasa Hobbesa (k. 460).

skiego) idei mesjanistycznych, patriotycznych i odrodzenia religijnego z pierwszej ćwierci XIX wieku. Znajdujemy też tu wyciągi z herbarza Kacpra Niesieckiego, wypisy z wielu innych autorów (list Niemcewicza), fragmenty niezidentyfikowanych traktatów o przyrodzie i historii nauki (głównie pisarzy ostatnich dekad XVIII w.)⁴⁴. Włączenie tych materiałów do archiwum rodowego jest pośrednim świadectwem ich lektury, ich różnorodność zaś świadczy o bogactwie gatunkowym lektur, choć ukierunkowanych filozoficznie i historycznie. Zawarte tam notatki i wypisy dotyczą głównie filozofii chrześcijańskiej i teologii – problematyki bliskiej Tarnowskiemu i zawierają rękopisy pobożnościowe – modlitwy i wiersze religijne, żywoty świętych, użytkową literaturę religijną anonimowych autorów, etc.⁴⁵

O zainteresowaniach naukowych Tarnowskiego świadczy np. jednostka archiwalna pt. „Tłumaczenia i wypisy z dzieł historycznych i religijnych”⁴⁶. Można z dużą pewnością sądzić, że obecność w domowym archiwum tych wypisów potwierdza ich przeznaczenie do prac naukowych, ale i do lektury w kręgu rodzinno-towarzyskim⁴⁷ – obok chęci zewidencjonowania i zachowania dla potomnych. Jest też dowodem żywotności osobistego rękopisu jako formy utrwalenia nie tylko dorobku innych autorów w celu przeznaczenia go „do czytania”, ale i dowodem bezpośrednim obcowania z lekturą przez osobę autora kopii i odpisu, w przeciwieństwie do inwentarza księgozbioru, który ma charakter dowodu przypuszczalnego.

Opis księżnicy w Horochowie – głównego miejsca pobytu i letniego wypożyczynku Tarnowskich w czasie, gdy pałac dzikowski był w nienajlepszym stanie i wymagał remontu i przebudowy – uwydatnia jej klasyczo-naukowy charakter. Biblioteka ta składała się z 6 tys. woluminów, w tym wielu wydań Biblii (prawie wszystkie wydania polskie), klasyków greckich, rzymskich, francuskich, unikatowych wydań *Jerozolimy wyzwolonej* Torquata Tassa, rozpraw o antyku greckim i rzymskim wielu autorów współczesnych, zbioru dzieł Jana Heweliusza, zbioru rycin, a także trudno dostępnych pozycji z historii sztuki i ekonomii politycznej⁴⁸. Były więc tam także zbiory bajek (cenne edycje Jeana La Fontaine’a), baśni i mitów,

⁴⁴ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/261: „Materiały naukowe z dziedziny religioznawstwa, filozofii, nauk moralnych, przyrodniczych, historii nauki”, k. s. 14, 21, 22-23 [Niemcewicz], 32-41 [Brodziński], 43, 51-55.

⁴⁵ Tamże, sygn. 29/639/0/2.21/261, k. 47-75n.

⁴⁶ Tamże, sygn. 29/639/0/2.21/263: „Tłumaczenia i wypisy z dzieł historycznych i religijnych dokonane przez W. Sawickiego [1790-1842]”, *passim*.

⁴⁷ S. TARNOWSKI, *Domowa Kronika Dzikowska*, s. 67 – tu o praktyce codziennego głośnego czytania w domu Tarnowskich.

⁴⁸ ADzT, Pokolenie XV: Waleria ze Stroynowskich Tarnowska, żona Jana Feliksa, sygn. 639/0/2.28/312: „Spis bibliograficzny księżnicy horochowskiej Jana i Waleryi Hrabiostwa Tarnowskich 1818 roku zrobiony”, k. 7.

„prawie zupełny zbiór dziejopisów francuskich [...] kilka bardzo rzadkich rękopisów do dziejów polskich tudzież pamiętniki paryzkiej [sic! – M. D.] Akademii pięknej literatury i napisów; Pamiętniki Instytutu Francuskiego i Pamiętniki Paryskiej Akademii Nauk i Umiejętności”⁴⁹. Znalazły się w księżnicy horochowskiej dzieła ulubionych autorów Tarnowskiego – Jana Kochanowskiego i Ignacego Krasickiego⁵⁰, obok dzieł Pierre’a Corneilla, Jeana Baptiste’a Racine’a, Williama Szekspira. Ponadto katalog tamtejszej biblioteki, przechowywanej w tzw. sali Perseusza (z 1833 r.), wskazuje, że obfitowała ona w słowniki, atlasy, historie naturalne, historie poszczególnych krajów, periodyki naukowe francuskie i klasyków, dzieła naukowe po łacinie i w innych językach, a także komplet dzieł Voltaire’a⁵¹.

Podjęta tu próba prześledzenia związku między zapleczem bibliotecznym a piśmiennictwem Tarnowskiego w celu ukazania listy jego lektur opiera się na porównaniu katalogów zbiorów dzikowskich i horochowskich (z 1818 r.) z jego notatkami i opublikowanymi przezeń pracami. Główna praca Tarnowskiego, czyli *Badania historyczne jaki wpływ mieć mogły mniemania i literatura ludów wschodnich na ludy zachodnie, szczególnie w względzie poezji, rzecz czytana na posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk w Warszawie dnia 24 m-ca listopada 1819 roku* (Warszawa 1819)⁵² potwierdza wykorzystanie prac klasycznych i Biblii obecnych w księgozbiornie, nie ma w nim jednak dzieł w pracy zacytowanych bądź streszczonych, zwłaszcza z naukowej literatury oświecenia. Z kilkunastu autorów współczesnych lub z XVIII w. przezeń wymienionych w Horochowie znajdujemy zaledwie dwóch⁵³, a w katalogu w Dzikowie „odnalazł się” tylko jeden⁵⁴. Oznaczać to może, że posługiwał się notatkami

⁴⁹ Tamże, k. 7. Chodzi o „Journal des Savants”, wydawany przez Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, a następnie przez Institut de France.

⁵⁰ Tamże, k. 157n.

⁵¹ ADzT, Pokolenie XV: Waleria ze Stroynowskich, żona Jana Feliksa, sygn.29/639/0/2.28/313: „Spis biblioteki w Sali Perseusza”, k. 9-11, passim. Katalog liczy 48 stron, niestety jest on trudny do eksploracji, gdyż dzieła nie są opisane alfabetycznie, a topograficznie (odnoszą się do położenia książek w szafach bibliotecznych). Można wysnuć na tej podstawie przypuszczenie, że katalog w sali Perseusza odzwierciedla księgozbiór podręczny właścicieli.

⁵² <https://polona.pl/item/badania-historyczne-jaki-wplyw-miec-mogly-mniemania-i-literatura-ludow-wschodnich-na-ludy,OTI4OTMyNDY/2/#info:metadata>.

⁵³ ADzT, Pokolenie XV: Waleria ze Stroynowskich Tarnowska, żona Jana Feliksa, sygn. 639/0/2.28/312: „Spis bibliograficzny księżnicy horochowskiej Jana i Waleryi Hrabiostwa Tarnowskich 1818 roku zrobiony”, k. [180- błędnie paginowana], k. 54 – prace orientalisty Antoine’a Leonarda Chezy’ego, k. 172 – prace Paula Henri Malleta.

⁵⁴ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, administracja majątku, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/639/0/2.24/286: „Katalog książek biblioteki dzikowskiej w językach obcych”, k. 73. Wymienia dramaturga i historyka literatury Pierre’a Luisa Ginguené. Niestety katalog ten jest uszkodzony (zalanie spowodowało zaciemnienie i nieczytelność tekstu). Słabej jakości skan ze źle

z prac przeczytanych wcześniej. Do katalogu mogły nie zostać wciągnięte prace, które autor wykorzystywał np. w Warszawie (co udałoby się ustalić choćby poprzez śledzenie jego obfitej korespondencji). Być może korzystał z księżnicy WTPN lub Uniwersytetu Warszawskiego, zwłaszcza że data ukazania się *Badania historycznych* (1819) jest wcześniejsza niż pierwszy katalog biblioteki zwanej dzikowską (1920), oznacza to, że prace nad tą książką zakończył wcześniej, nim księgozbiór uzyskał pożądany dla uczonego kształt. Wydaje się więc, że tylko uważna lektura *Badania historycznych* daje pewność, które z książek służyły mu do pracy, a zatem upewniają nas o ich lekturze. W późniejszym okresie eksploracji księgozbioru swoistą pomocą w korzystaniu zeń i tworzeniu powiązań logicznych między księgozbiorem a potrzebnym zasobem wiedzy było umieszczenie przez Tarnowskiego *Tablicy chronologicznej literatury* na ścianie księżnicy dzikowskiej. Choć być może chodziło właścicielowi o podkreślenie rangi księgozbioru⁵⁵.

Na podstawie tej analizy widzimy Tarnowskiego jako czytelnika kierującego się pobudkami poznawczym, nawet naukowymi, na które mogły mieć wpływ inspiracje od nauczycieli w edukacji domowej, jak i doświadczenia zdobyte później⁵⁶. Tak więc studiowanie w celach cytowania i zamieszczania w przypisach wydaje się najbardziej wiarygodnym świadectwem lektury i jej intensywnego przyswajania, zwłaszcza w konfrontacji z notatkami. Na przykład cytował Tarnowski wielokrotnie chociażby Biblię, *Dzieje Herodota* i pisma Plutarcha oraz *Odyseję*, a także przekład *Psalmsów Racine'a*⁵⁷. Był to więc oświeceniowy stały repertuar lektur, wzbogacony o lekturę tekstów religijnych. Z rozważaniami Tarnowskiego w *Badaniach historycznych* korespondują odpowiednie fragmenty przywoływanej wcześniej jednostki archiwalnej dotyczącej starożytności⁵⁸.

oświetlonego mikrofilmu uniemożliwia odczytanie i stwierdzenie z całą pewnością, że tych prac nie było. Podczas trzeciego pobytu w ANK, w grudniu 2019 r., nie udało mi się skorzystać z oryginałów.

⁵⁵ K. GORCZYCA, *Tablica chronologiczna literatury*, s. 21. Owa *Tablica chronologiczna literatury*, autorstwa Emmanuela de Las Cases w adaptacji Joachima Lelewela i tłumaczeniu z francuskiego Marii Korzeniowskiej, była wydawnictwem obejmującym wiedzę o rozwoju piśmiennictwa i druckarstwa, wydarzeniach historycznych w wielu krajach, obejmowała także mapy i daty panowania władców. Wydano dwie wersje tablicy (barwną i czarno-białą). W bibliotece dzikowskiej znajdowała się czarno-biała – zob. tamże, s. 8-9.

⁵⁶ Młody Jan Feliks kształcił się pod okiem Tadeusza Czackiego, jego nauczycielami byli także Onufry Kopczyński i Julian Antonowicz (1750-1824), kanonik łucki, historyk, a później nauczyciel domowy syna Tarnowskiego, Jana Bogdana.

⁵⁷ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne jaki wpływ mieć mogły mniemania i literatura ludów wschodnich, na ludy zachodnie, szczególnie w względzie poezji, rzecz czytana na posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk, w Warszawie dnia 24 miesiąca Listopada 1819 roku*, Warszawa 1819, s. 7, 14. Dzieła Racine'a znajdowały się też w Horochowie.

⁵⁸ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/255: „Materiały naukowe z dziedziny historii starożytnej”, *passim* – co oznacza, że notatki sporządził w celu dalszego

Ponadto Tarnowski konfrontował treść dzieł pisarzy współczesnych z cytatem z „klasyków”, np. w przypadku *Dziejów* Herodota cytat zestawiony został z artykułem badacza angielskiego Williama Jonesa, piszącego o bóstwach starożytnych, którego prace, tym razem we francuskiej wersji językowej pt. *Recherches Asiatiques* (t. 1), wykorzystał⁵⁹. Odwołania do poezji Horacego i komedii Plauta, myśli Platona, pism Plutarcha i Seneki sąsiadują z przywołaniami *Odysei*, ksiąg Starego Testamentu (Księgi Rodzaju, Księgi Psalmów, Księgi Izajasza) i innych kultur, takich jak perska *Awesta*, hinduskie *Księgi Wedy* i *Mahabharata* czy skandynawskie sagi. W przywołaniach nie zabrakło klasyków literatury nowożytnej, np. Giovanniego Boccaccia [Bakacy], Dantego Alighieri, Francesco Petrarki, poezji hiszpańskiej (Fernanda de Herrery – poety hiszpańskiego „złotego wieku”, czyli XVI stulecia, oraz Fray Luisa Ponce de León, poety i autora przekładu Biblii na język hiszpański – s. 92). Tarnowski był też czytelnikiem Francisa Bacona oraz autorów z XVII w., np. obok Racine’a także Corneille’a. Wiek XVIII reprezentują popularny i często cytowany Voltaire oraz Germain de Staël.

Tarnowski nie był „przepisywaczem” cytatów, jak to się często przytrafiało historykom tej doby, cytatów *sensu stricto* wręcz nie ma w jego pracy wiele, znajdziemy tam raczej wnioski płynące z myśli danego autora, odnośniki i zestawienia lektur klasycznych z nowszymi pracami naukowymi w zakresie interpretacji i rozumienia literatury pięknej⁶⁰. Wnioski opierał na solidnej podstawie źródłowej (wiele krytycznych wydań źródłowych), podbudowanej erudycją nauki nowożytnej, syntez, takich chociażby jak *Histoire de Dannemarc*, autorstwa filologa Paula-Henri Malleta (zm. 1807). Odnutowane zostały też dzieła historyczne Fryderyka Schlegla⁶¹. Wiemy poza tym, że pan na Dzikowie wykorzystywał książki brytyjskie – np. Edwarda Moore’a *The Hindu Pantheon* (London 1810). Odnosił się do mów innych uczonych – egiptologów i orien-

wykorzystywanie w planowanych pracach naukowych; mamy tam m.in. notatki z Ksiąg Starego Testamentu i dzieł wielu innych autorów, np. Anakreonta, Diodora Sycylijskiego itp.

⁵⁹ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 6 i 25: *Recherches Asiatique, ou Mémoires de la société établie au Bengale pour faire de recherches sur l’histoire et les antiquités, les arts, les sciences et la littérature de l’Asie, revus et augmentés de notes par MM Langles, Couvier, Delambre, Lamark et Olivier*, t. I, Paris 1805.

⁶⁰ Cytował Charles’a Rollina (zm. 1741), francuskiego historyka starożytności i literatur, zwłaszcza jego pracę pt. *Traité des études, ou de la manière d’enseigner d’étudier les belles-lettres par rapport à l’esprit et au cœur*, wydanej w trzech tomach po raz pierwszy w Paryżu w latach 1776-28, wznowionej w 1807 r.

⁶¹ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 18, 23: *Edda, au Monuments de la mythologie et de poésie des anciens peuples du Nord*, wydanej w końcu XVIII w., F. Schlegla *Geschichte der alter und neuen Litteratur*, (Wien 1812), na s. 21 cytuje Champolliona *Egypte sous les Pharaons*, vol. II, Paris 1814. Cytował także prace Herodota i Lukiana w wydaniu krytycznym P. Larchera, jednocześnie odnosząc się do przypisów tego autora do historyka rzymskiego.

talistów, np. wspomnianego Williama Jonesa czy Antoine'a-Léonarda Chezy'ego (1775-1832), tłumacza dzieł sanskryckich oraz autora gramatyki tego języka, z którego przytacza mowę inauguracyjną przy otwarciu katedry sanskrytu w 1815 r.⁶²

W refleksjach nad *Wedą* i *Mahabharatą* Tarnowski nawiązywał do badań Walentego Skorochoła-Majewskiego (1764-1835), orientalisty samouka, znawcy języków Wschodu i archiwisty, dowodzącego pokrewieństwa języków słowiańskich z sanskrytem⁶³. Odnosił się także do tłumaczeń dzieł sanskryckich przez Majewskiego, co wskazuje na obeznanie z nowościami wydawniczymi. Tematyka indyjska (w rozważaniach nad literaturą powszechną i jej wzajemnymi związkami oraz inspiracjami religijnymi) prowadziła go do omówienia zapośredniczonych tłumaczeń z języków wschodnich przez autorów polskich – Ignacego Krasieckiego, Niemcewicza, Stanisława Trembeckiego (zwłaszcza jeśli chodzi o bajkę), co dowodzi czytelnictwa ich utworów w okresie wcześniejszym i sięgania do nich ponownie w okresie pisania *Badań historycznych*. Tarnowski odwoływał się do *Lettres sur l'Inde* Marie Graham (zm. 1842), angielskiej pisarki i podróżniczki z początku XIX w. (s. 46) oraz do pracy Etienne'a Barbazana, XVIII-wiecznego francuskiego erudyty i historyka obyczajów, zatytułowanej *Fabliaux et contes de poètes françois des XII, XIII, XIV, XV siècles*⁶⁴. Głębokie rozważania Tarnowskiego o początkach i wzajemnych oddziaływaniach literatury greckiej i rzymskiej z dziedzictwem orientu (Persji i Indii) są przykładem dobrej naukowej intuicji⁶⁵. Te fragmenty pracy obfitują w przywołania takich autorów, jak Wergiliusz z *Eneidą* i Ksenofont, filozofów Anaksagorasa, Heraklita, Sokratesa (s. 49), gnostyków, filozofów hellenistycznych i arabskich. Tu posiłkował się publikacją pt. *Casivi Bibliotheca Orientalalis Hispano-Arabica* oraz pracą

⁶² J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 30. Wykorzystanie mów i rozpraw z „Recherches asiatique” świadczy wręcz o bardzo intensywnej lekturze, nie wyłączając przypisów i dodatków.

⁶³ Tamże, s. 31. Oznacza to, że Tarnowski, od 1811 r. członek WTPN, śledził rozprawy kolegów publikowane w „Rocznikach WTPN”. Rozprawa Skorochoła-Majewskiego pt. *O Słowianach i ich pobratymcach* oraz *Gramatyka sanskrytu* ukazały się w 1816 r. Powołanie się na traktowanego z przymrużeniem oka Skorochoła-Majewskiego (jedyne w gronie TPN specjalistę-archiwistę i znawcę języków wschodnich, w tym sanskrytu i tureckiego), wskazuje na dużą samodzielność myślową Tarnowskiego i nieuleganie opiniom „stadnym”.

⁶⁴ Co prawda Jan Feliks cytował tytuł nieprecyzyjnie (*Badania historyczne*, s. 46), nie podając nawet autora, a jedynie wydawnictwo Reinecke-Fuchs, choć pierwotnie praca ta wyszła w Paryżu w 1756 r., następnie zaś w Amsterdamie. Książki tej nie udało się znaleźć w żadnym z katalogów, być może więc korzystał z niej w WTPN, nie możemy być zatem pewni, że miał z nią kontakt.

⁶⁵ C. RENFREW, *Archeologia i język. Łamigłówka pochodzenia Indoeuropejczyków*, Warszawa–Poznań 2001, s. 27. Czytywany przez Tarnowskiego William Jones był urzędnikiem w Kalkucie i orientalistą. Jako pierwszy w 1786 r. porównał grekę i łacinę do sanskrytu, przyczyniając się do odkrycia korzeni wspólnego dziedzictwa indoeuropejskiego. Stąd być może u Tarnowskiego zrozumienie prac W. Skorochoła-Majewskiego.

Carstena Niebuhra (1733-1815), szwedzkiego badacza Orientu, autora dzieł o języku arabskim⁶⁶. Swoje wywody Tarnowski uzupełnił tłumaczeniami prac dziejopisów arabskich w tłumaczeniach na języki nowożytny. Lekturę prac naukowych i źródeł uzupełniał czytaniem opisów podróży, o czym świadczą przypisy⁶⁷. W przypadku analizy literatury skandynawskiej posiłkował się pracą innego Szweda, Jacopa Graberga från Hemsö, odnajdując analogie między bardami i skaldami, co świadczy nie tylko o sięgnięciu, ale i wnikliwym „wczycaniu się” w dzieło szwedzkiego uczonego w przekładzie włoskim, w prace poświęcone poezji anglosaskiej⁶⁸ oraz zastosowaniu oświeceniowego postulatu, by przy badaniu dziejów narodu i jego zwyczajów wziąć pod uwagę także płody literackie.

Tarnowski korzystał także z periodyków naukowych: francuskiego „Journal des Savants”, pierwszego europejskiego czasopisma naukowego, reaktywowanego w 1816 r., i rodzimego „Pamiętnika Lwowskiego” oraz wspomnianych „Roczników Towarzystwa Przyjaciół Nauk”.

Obszerna wiedza o literaturze i kulturze skłaniała właściciela dzikowskiej księżnicy do refleksji kulturoznawczej. Przekazywał spostrzeżenia na temat specyfiki kultury polskiej, jej cech rodzimych bądź imitatorskich. Próbuąc zająć się ówczesnie modnymi rozważaniami nad narodowością i jej wyróżnikami, te ostatnie kładł na karb położenia geograficznego między Wschodem i Zachodem, które zaważyło – jego zdaniem – także na stylu i tematyce uprawianej u nas poezji⁶⁹. Wymienił tu Adama Naruszewicza i ponownie Krasickiego.

⁶⁶ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 52 – podał tu jego *Description de l'Arabie* oraz pracę Edwarda Pococka juniora, angielskiego tłumacza tekstów arabskich na łacinę (wraz z lekturą przypisów), a także *Histoire de l'académie des inscriptions ey belles lettres*, t. XXIX.

⁶⁷ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 54, przypis, gdzie jest cytowane *Dell'origine, progressia e stato attuale d'ogni letteratura, dell'abate*, Parma 1782 lub 1779; zob. tamże, s. 52 i s. 66, gdzie Tarnowski powołuje się na opis autorstwa XVII-wiecznego podróżnika Jeana Chardin w *Journal du Voyage du Chevalier en Perse & aux Indes Orientales* (1686).

⁶⁸ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 71 – tu cytowane C. Graberga *Saggio Istorico sugli scaldi antichi poeti settentrionali*, Pisa 1811; s. 73 – wymieniana jest trzynomowa angielska *The History of English poetry, from the close of the Eleventh to the Commencement of the Eighteenth Century* (Londyn 1775), autorstwa Thomasa Wartona.

⁶⁹ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 97-100: „My Polacy, późniejsi od innych, strzeżmy się błędów, szukajmy zalet jednych, i drugich nie naśladować ślepo nikogo, a ściśle wszystko rozbierając, rozszerzmy, jeżeli można, granice sztuki dramatycznej. – Naród nasz istotnie rolniczy, i wojenny, zajęty potrzebą, bądź obronny od Sąsiadów, bądź utrzymania bytu swojego nie tyle w szrankach rycerskich turniejów szukał nowych wawrzynów, ile na polu chwały z nieprzyjacielem, nie tyle zalety, w miękkim nuceniu miłośnych zalotów, ile w szlachetnych uniesieniach miłości Ojczyzny, sławy wojskowej, lub silnej wymowy w kole prawodawczym”. (Pisownia cytatu została uwspółcześniona – M.D.). Tarnowski przywołuje Jana Długosza, Jana Kochanowskiego, Szymona Szymonowicza i Józefa Zimorowicza.

Pisarstwo naukowe Jana Feliksa ukazuje poprzez tok lektur głęboką wiedzę autora i chęć jej poszerzania. Sposób budowy twierdzeń w rozprawie daje niemal pewność, że autor znał relacjonowane utwory, a ich warstwę narracyjną, jak i merytoryczną opanował swobodnie, część z nich zaś stanowiła po prostu jego podręczną lekturę. Efekt pracy został upubliczniony poprzez wygłoszenie rozprawy na forum TPN. Pamiętając, że biblioteka horochowska została skatalogowana w 1818 r., wydaje się, że to z jej zbiorów mógł korzystać.

Dalszy ciąg *Badania historycznych* Jana Feliksa (s. 100-193) jest wykazem fragmentów surowego tekstu, nieujętych w formę narracji, stanowiących konspekty rozdziałów. Jest w nich wiele nawiązań do autorów już przywołanych, i kilku jest wymienionych po raz pierwszy, tak jak mniej znany, wymieniony już Ginguené (zm. 1816). Tarnowski powoływał się na jego pracę *Histoire Littéraire d'Italie*⁷⁰, z której niewątpliwie robił wypisy, a którą miał w swoich zbiorach. Pojawia się też np. *Littérature du midi de l'Europe* i *Histoire Littéraire des Troubadours*, biografie średniowiecznych poetów francuskich Bernarda de Vantadour i Arnaud de Marveile'a. Niewątpliwie korzystał z *Biographie Universelle, Ancienne Et Moderne*⁷¹, wówczas najnowocześniejszego słownika encyklopedyczno-biograficznego.

Kolejnym bezpośrednim dowodem na kontakt z lekturą są wypisy do prac naukowych Tarnowskiego. Na przykład kilkustronicowe notatki do niepowstałej, a będącej śladem słowianoznawczych zainteresowań Tarnowskiego pracy o początkach tych ludów zawierają wypisy z dzieł sześciu autorów⁷². Podobnie jest z kolejnymi – odnajdujemy fragmenty wypisów z *Dziejów* Herodota, lektury Biblii i kronik czeskich⁷³. Należy tu wszakże zauważyć, że choć ta jednostka archiwalna, jak i kolejne zostały zatytułowane „Materiały...”, to obejmuje ona niekiedy bardzo dopracowane wypisy i konspekty, pełne odsyłaczy do lektur, a nawet plany rozdziałów przygotowywanej, acz w końcu nienapisanej przez Tarnowskiego pracy o początkach Słowian.

Przytaczane przykłady adnotowania przez Tarnowskiego wielu tytułów świadczą o szerokości jego horyzontów i wysokiej kulturze intelektualnej, której można

⁷⁰ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 186; książkę tę opublikowano w języku francuskim w Mediolanie (1820)

⁷¹ J.F. TARNOWSKI, *Badania historyczne*, s. 194. Owa *Biographie universelle ancienne et moderne* była wielotomowym słownikiem biograficznym, wydawanym pod auspicjami Société de Gens de Lettres et de Savants w Paryżu i Lipsku.

⁷² ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/255: „Materiały do prac naukowych z dziedziny historii starożytnej”, k. 7 n. Są tam wypisy z dzieł Józefa Flawiusza, Pliniusza Młodszeo, Strabona, Orygnesa.

⁷³ ADzT, tamże, sygn. 29/639/0/2.21/256: „Materiały naukowe z dziedziny historii średniowiecznej i nowożytnej”, k. 26-28. W jednostce o numerze końcowym sygn. 29/639/0/2.21/257 znajdujemy autentyczne fragmenty źródeł średniowiecznych obok wypisów XIX-wiecznych.

nadać miano naukowej w nowoczesnym sensie tego terminu. Niewątpliwie autor znał większość z tych prac z autopsji, a jakąś część miał w swoich zbiorach. Roboczy sposób ich zapisu w drugiej części jego książki, użycie równoważników zdań, zrezygnowanie z tworzenia przypisów, a pozostawianie luźnych uwag nie pozwalają z całą pewnością stwierdzić, których z nich wnikliwe studiowanie zakończył, a które przejrzał tylko lub częściowo przeczytał, które znał z autopsji i które mogłyby być bardziej wiarygodnym świadectwem lektury, które zaś przytaczał niejako z drugiej ręki, za pośrednictwem innych lektur. Można wszak z dużym zaufaniem uznać za dowód lektury własnoręczne notaty z dzieł tych autorów, z których Tarnowski wypisał cytaty.

Choć Tarnowski nie dokonał ostrego formalnego podziału na źródła i opracowania, widać w jego pracy intuicyjne zastosowanie tego fundamentalnego w warstwie naukowym rozróżnienia, niespektowanego jeszcze powszechnie. Jest to o tyle ważne, że pokazuje rodzenie się warsztatu naukowego intelektualisty-historyka w pierwszej połowie XIX wieku. Dobrym ilustrującym to przykładem jest zapis ze s. 11 *Badań historycznych...*: „Obacz *Traité historique de la religion des anciens Perses par l'Abbé Foucher, Mémoires de l'Académie des inscriptions, Encyclopédie Perses principes du système de Zoroastre*. Ar. 17”. Podobne notaty sporządzał do historii średniowiecznej i nowożytnej⁷⁴.

Notatki dotyczące bezkrólewia po Zygmuncie Auguście gromadził zapewne w celu uczynienia zadość prośbie TPN, by uzupełnił opracowanie tego okresu historii Polski, łącznie z panowaniem Henryka Walezego i Stefana Batorego. W tym celu Tarnowski użył wypisów do historii tych dwóch władców, sporządzonych przez ks. J. Antonowicza. Praca „Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście” zachowała się w rękopisie.

Najmniej poznanym obszarem eksploracji czytelniczej Tarnowskiego są materiały związane z jego działalnością publiczną. Znajdują się w nich raporty, fragmenty przemówień Komitetu Wojskowego z 1815 r., odpisy postanowień Kongresu wiedeńskiego⁷⁵. Podobny charakter mają rękopisy z działalności Tarnowskiego jako senatora, na których podstawie przekonujemy się, że do mów i wystąpień w Senacie Królestwa przygotowywał się solidnie, m.in. dzięki lekturze Ustawy Konstytucyjnej z 1815 r., rozporządzeń cara Aleksandra I

⁷⁴ ADzT, sygn. 256: „Materiały naukowe dziedziny historii średniowiecznej i nowożytnej”, k. 33 i następne zawierają np. wypisy z *Historii Narodu Polskiego* Adama Naruszewicza; sygn. 29/639/0.21/257: „Materiały naukowe z dziedziny historii średniowiecznej i nowożytnej”, np. k. 25 i następne to – wypisy z *Dziejów* Herodota z Halikarnasu, dotyczące Scytów (a więc materiały nie do średniowiecza, ale starożytności). Znajdujemy też wyciągi z bibliotek włoskich (w tym Watykańskiej) oraz wypisy z *Tek* Naruszewicza.

⁷⁵ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks: materiały publiczne, sygn. 272: „Varia publiczne z okresu Królestwa Polskiego”, k. 1-16; 19n.

oraz odpisów listów ministra sekretarza stanu Walentego Sobolewskiego, przekazujących wolę monarchy Namieśnikowi Józefowi Zajączkowi⁷⁶. Nie tylko jednak historia, ale także prawo i ekonomia były w kręgu zainteresowań hrabiego (być może zainspirowanego lekturami teścia fizjokraty). Odnajdujemy w jego papierach notatki z pracy o statusie prawnym i religijnym ludności żydowskiej we Francji⁷⁷.

Powróć jeszcze do roli bibliotek horochowskiej i dzikowskiej w budowie warsztatu naukowego Jana Feliksa Tarnowskiego i edukacji jego rodziny. Przejrzą rękopiśmiennych katalogów nasuwa wrażenie, że zbiorom od samego początku towarzyszyła idea użyteczności do celów naukowych i edukacyjno-formacyjnych. Wiadomo, że ze zbiorów dzikowskich korzystali Łukasz Gołębiowski, pełniący tamże funkcję pierwszego bibliotekarza w latach 1797-1801, Joachim Lelewel i Jan Śniadecki. W latach 1831-1834 księgozbiorem opiekował się Franciszek Maksymilian Sobieszczański, który także uzupełniał zbiory pracodawcy. Swoistą egzemplifikacją wykorzystania książek – a być może pośrednim dowodem ich wnikliwej lektury – jest spis prac użytych przez Tarnowskiego do napisania rozprawy o Henryku Walezym i Stefanie Batorym⁷⁸.

Oczywistym jest, że nie wszystkie książki widniejące z katalogu biblioteki dzikowskiej i horochowskiej zbierano z zamiarem użytku naukowego. Jedne były zbierane z pasji wpływającej z religijności (jak wydania rzadkie i cenne edycje Biblii i dzieła teologiczne). Inne zaspokajały zainteresowania naukowe Pani domu, jak np. prace z zakresu heraldyki, słownictwa, historii sztuki. Encyklopedie służyły na niwie naukowej i poznawczej, lecz pewnie nie były w codziennej lekturze. Wreszcie część lektur kształtowała się pod wpływem potrzeb bieżących, w tym wynikających z udziału w życiu publicznym. Inne dowodzą dbałości właścicieli o dostęp do repertuaru klasycznego, czyli obowiązkowego, z zakresu polskiej i obcej literatury pięknej, potrzebnego w edukacji potomstwa.

⁷⁶ ADzT, Jan Feliks: materiały publiczne, sygn. 273: „Varia publiczne z okresu Królestwa Polskiego. Zdanie o Raporcie Rady Stanu z dwuletnich czynności Rządu w imieniu połączonych Komisji Seymowych Senatu”, k. 65; 81; 163-165. Warto zastanowić się, czy obszerne wypisy Tarnowskiego nie mają charakteru uzupełniającego do dokumentacji Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego, przechowywanej w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

⁷⁷ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/260: „Materiały z dziedziny prawa i ekonomii”, k. 1-23. Chodziło o pracę *Recherches sur l'état politique et religieux des Juifs, depuis Moise jusq' à présent*.

⁷⁸ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, administracja majątku, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/ 639/ 0/2.24.288: „Biblioteka dzikowska (spisy książek, i rycin, notaty)”, k. 20g, 20h, 20i: „Dzieła do Historii Henryka Waleziusza i Stefana Batorego znajdujące się w Bibliotece hrabiów Tarnowskich”. Znajdujemy tu kodeksy dyplomatyczne i statuty praw, dzieła Gwagnina, rękopisy polskie i łacińskie, a nawet T. Czackiego *O litewskich i polskich prawach*. Ustalenie, w jakim stopniu zdołał je wykorzystać Tarnowski, wymagałoby dalszych badań w Bibliotece Jagiellońskiej.

O intensywności użytkowania lektur pośrednio informują archiwalia, wskazujące, które książki dano do oprawy w latach 30. XIX wieku⁷⁹.

Katalog księgozbioru Tarnowskich rozpatrywany pod kątem obecności autorów przynosi ciekawe wnioski⁸⁰. I choć nie wiemy, jaka część z dzieł była przeczytana (w tak dużym zbiorze mógł to być raczej ułamek bliżej $\frac{1}{6}$ niż $\frac{1}{3}$), to wiemy, która grupa dzieł zasługiwała na lekturę zdaniem właściciela – gdyż była do zbiorów włączona. Tę część reprezentują więc autorzy renesansu, szczególnie polskiego, i oświecenia oraz ówczesni autorzy przełomu XVIII i XIX w., uprawiający naukę na wysokim (jak na owe czasy) poziomie oraz pisarze religijni. Autorzy reprezentujący inne dziedziny niż historia zaliczają się do wybitnych.

Charakterystyczna jest wielojęzyczność księgozbiorów (zarówno horochowskiego, jak i dzikowskiego). Były tam dzieła w językach: angielskim, francuskim, greckim, holenderskim, łacińskim, niemieckim, polskim, włoskim oraz w językach skandynawskich⁸¹). Analiza sygnatur o końcówkach 285 i 286 wskazuje, że najwięcej było autorów polskich (około pięćdziesięciu), kolejno francuskich (blisko 30), następnie po kilkunastu włoskich, łacińskich i starogreckich oraz po kilku niemieckich i angielskich. Książki niektórych autorów z krajów słabiej reprezentowanych, np. skandynawskich czy Anglii, były gromadzone w tłumaczeniach, np. na język włoski lub język francuski, którymi posługiwali się oboje hrabiowie Tarnowscy.

Między wieloma pytaniami, które należy postawić, nieodparcie nasuwa się następujące: co odegrało największą rolę w kształtowaniu się świadomości i kultury czytelniczej Tarnowskiego? Zapewne ogromne znaczenie miała tradycja rodzinna, krąg korespondencyjny i dokonywana za jego pośrednictwem wymiana informacji, druków oraz rękopisów⁸². Z księgozbioru korzystała rodzina i potom-

⁷⁹ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/639/0/2.24/288: „Rejestr książek z biblioteki Jana Feliksa Tarnowskiego do oprawy danych od d:[nia] 26 Czerwca 1839 r.”, k. 209 n. Poleganie na tym wykazie będzie pomocne w ustaleniu, które z nich były w częstym użyciu całej rodziny, np. w edukacji dzieci, lecz niekoniecznie będą informowały o lekturach Tarnowskiego. Mamy tu więc historyków konserwatywnych, jak Joseph Haller (*Histoire de la Révolution Religieuse*), Joseph de Maisetre (*Du Pape*), Józefa Miklaszewskiego (*Rys historii polskiej*), prace teologów Duquesne’a, *Biographie Universelle* (1 tom), ale również różne prace o historii Węgier, Niemiec, pamiętniki (Albrychta Stanisława Radziwiła), kazania (Fabiana Birkowskiego, Szymona Naruszewicza). Trudno więc orzec, które były zużyte czy zacytane, a które w złym stanie trafiły do księgozbioru

⁸⁰ Tamże, sygn. 29/639/0/2.24/284: „Alfabetyczny katalog biblioteki dzikowskiej A-N” i sygn. 29/639/0/2.24/285: „Alfabetyczny katalog biblioteki dzikowskiej O-Z”.

⁸¹ Do książek w języku niemieckim zaliczyłam także te, które ukazały się po niemiecku w Szwajcarii i Holandii. Do skandynawskich weszły dzieła po szwedzku, a także wydane po duńsku i norwesku lub książki po niemiecku drukowane w Danii i Szwecji.

⁸² ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/265: „Różnorodne materiały literackie”. Jednostka ta zawiera druki wierszy okolicznościowych oraz rękopisy wierszy różnych

stwo założycieli (np. syn Jan Bogdan i pozostałe dzieci, a także wnuk Stanisław, przyszyły historyk) i inni krewni oraz osoby postronne, również spoza rodziny.

Wydaje się, że obok kompetencji kluczowe były motywy czytelnicze. O ile te pierwsze oznaczają wiedzę i umiejętności, potrzebne do percepcji tekstu pisanego dzieła literackiego lub naukowego oraz środki, jak do niego dotrzeć, o tyle te drugie, czyli motywy, mają bardziej złożony charakter. Wypływają z samooceny jednostki, dążącej z tych czy innych powodów do zaspokojenia potrzeby czytania, doskonalenia się, szukania wzorców lub inspiracji⁸³. Motywy czytelnicze dotyczą bowiem nie tylko sfery *intellectus*, ale i *psychē*, a nawet duchowości⁸⁴. W przypadku Tarnowskiego dotyczą sfery światopoglądu, najgłębiej żywionych przekonań i idei, w tym także religijności, wychowania, psychiki. Ażeby ów obraz nabrał bardziej przekonującego rysu, trzeba wspomnieć, że bibliofil i erudyta Tarnowski w sali biblioteki dzikowskiej umieścił tzw. Oratorium Pana (ołtarz i klęcznik)⁸⁵, co wskazuje na swoistą syntezę wiary i wiedzy, trawestację oświecenia i epoki przełomu ku romantyzmowi i katolickiemu odrodzeniu. Bez analizy zatem mentalności rozważania o świadomym kształtowaniu składu

autorów, a także nieznaną pamiętnik hrabiny Pauliny Henrietty de Bellmond, zabrany z Archiwum Wielkiego Księcia Konstantego z Belwederu. Podobny charakter ma jednostka o takim samym tytule – sygn. 29/639/0/2.21/266 „Różnorodne materiały literackie”; Zob. także Pokolenie XV: Jan Feliks, korespondencja – sygn. od 29/639/0/2.27/299 do 29/639/0/2.27/307, np. sygn. 29/639/0/2.27/300: „Korespondencja Jana Feliksa Tarnowskiego w układzie alfabetycznym wg nadawców: Bogucki-Muczkwowski”. Są tu listy do i od ks. Michała Hieronima Juszyńskiego w sprawie zakupu jego biblioteki przez Tarnowskiego. Dalej w jednostce sygn. 29/639/0/2.27/301: „Korespondencja Jana Feliksa Tarnowskiego w układzie alfabetycznym wg nadawców: Ołdakowski-Tarnowska Rozalia”, k. 39-42 – są tu m.in. listy Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. Korespondentów jest kilkuset.

⁸³ J. SZOCKI, *Księgozbiory domowe w procesie kultury czytelniczej w XIX i XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 5, s. 67.

⁸⁴ K. GÓRSKI, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 270. Być może sąd tego autora, iż wpływy odrodzenia religijnego w Polsce początków XIX w. były nikłe, mógłby ulec pogłębieniu w wyniku przeglądu lektur religijnych rodzin Tarnowskich, a być może i Wodzickich, Platerów i innych. Pomoc udzielana przez ziemiaństwo, w tym i Tarnowskiego, redemptorystom wysiedlonym z Księstwa w 1808 r. i osiadłym – po perygrynacjach po Austrii – w Piotrkowicach, gdzie odradzała się ich *quasi*-wspólnota zakonna może wskazywać na powiązania Tarnowskich z katolicyzmem okresu Restauracji. Stanisław Amor Tarnowski, właściciel Tarnoskały i Piotrkowic, kuzyn Jana Feliksa, udzielał pomocy redemptorystom. Jan Feliks zaś starał się opóźnić śledztwo w ich sprawie – byli pomawiani przez Wielkiego Księcia Konstantego o spiskowanie w celach politycznych. Zob. E. E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁOWA, „Przystosowanie i opór”. *Zakony męskie w Królestwie kongresowym*, s. 208.

⁸⁵ K. GORCZYCA, *Tablica chronologiczna literatury*, s. 16. W świetle faktów o przynależności Tarnowskich do tajnych stowarzyszeń religijnych w Królestwie obecność tych sprzętów, służących dewocji indywidualnej, i ich użytkowanie nie jest niczym dziwnym.

księgozbioru przypominają dyskusję o przysłowiowych platońskich „cieniach w pieczarze”. W kształtowaniu wyborów czytelniczych Tarnowskiego dużą rolę odgrywały wyżej wymienione przesłanki religijne, poważnie traktowane przez gorliwych katolików⁸⁶. Nie mniej kluczowe w przypadku obojga Tarnowskich były chęć zdobycia konkretnych kwalifikacji intelektualnych, poznania kultury powszechnej, zaspokojenia ambicji umysłowych, ale też po prostu zaspokojenie ciekawości, obudzonej oświeceniowym historyzmem.

Fenomen czytelniczy Tarnowskiego nadal inspiruje i prowokuje do pytań, czy obraz jego zamiłowań lekturowych był spektakularny czy typowy. Tarnowski był wychowankiem wybitnych intelektualistów i przeszedł przez proces edukacji domowej, tak ówczesnie krytykowanej. Wbrew opinii o wysokim standardzie szkolnictwa oświeceniowego, a niskim edukacji domowej miał przywilej korzystania z najlepszych źródeł wiedzy i obfitych bibliotek np. Biblioteki Załuskich. Jawi się jako czytelnik świadomy, wręcz erudyta. Szeroka analiza porównawcza repertuaru lekturowego innych rodzin czy osób z jego warstwy z wyborami lekturowymi Tarnowskiego, a być może i jego żony, mogłaby przynieść pełny obraz i osadzić w kontekście uzyskane ustalenia. Ich obfita korespondencja, niestety bardzo trudna do odczytania, mogłaby potwierdzić powyższe ustalenia na temat źródeł inspiracji co do lektury i jej odbioru oraz zagęścić siatkę powiązań czytelniczych. Analiza tejże, jak wspomniałam, przekracza możliwości zamieszczenia jej przebiegu i wyników w jednym artykule. Wielość charakterów pisma w papierach Tarnowskiego może dowodzić, że inspirację czerpał z kręgu zewnętrznego, także z WTPN, niemniej zaprezentowany materiał dowodzi, że lektury Tarnowskiego mają odbicie w źródłach jego autorstwa.

Badania nad czytelniczym profilem Tarnowskiego wpisują się w bardzo potrzebne zapełnianie pustych pól odnośnie do badań nad mentalnością, szczególnie nad mentalnością elit pierwszych lat porozbiorowych, a także nad ich religijnością⁸⁷. Zakres lektur Jana Feliksa Tarnowskiego oddaje rozległość zainteresowań przedstawiciela sfer arystokratycznych porozbiorowej Polski, kształtowaną przez oświeceniowy historyzm. Znajdziemy więc tu różne dziedziny: filozofię, historię nauki, dzieje polityczne Polski i Europy starożytnej, średniowiecza

⁸⁶ ADzT, Pokolenie XV: Jan Feliks Tarnowski, administracja majątku, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/639/0/2.24/286: „Katalog książek biblioteki dzikowskiej w językach obcych”, k. 67. Stąd być może obecność w zbiorze pracy kaznodziei nadwornego Ludwika XVIII i tzw. „proroka resaturacji” ks. Jeana-Luca Frayssinouse pt. *Défense du christianisme ou Conférences sur le religion* (Paris 1825).

⁸⁷ I. SOCHA, SOCHA, *Polskie badania nad dziejami czytelnictwa po 2000 r.*, s. 96.; M. DESZCZYŃSKA, *Uwagi o religijności elit społecznych wyznania katolickiego na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa 2014, s. 481-498.

i nowożytności, historię prawa, religioznawstwo, biblistkę, historię literatury i językoznawstwo oraz literaturę piękną i wiedzę przyrodniczą. Świadczy to o bogatej, głównie humanistycznie zorientowanej kulturze czytelniczej, znamionującej epokę przełomu – między oświeceniem i jego klasycystycznym epilogiem a czasami romantyzmu, początków nowoczesnego naukoznawstwa i krytyki naukowej.

Pozostaje jeszcze kwestia proporcji między wymiarem światowym, europejskim a rodzimym prezentowanego tu spektrum lektur Jana Feliksa. Dominuje w nim uniwersum tematów związanych z Polską, zarówno historycznych, jak i literackich, oraz wiążących się z historią Kościoła katolickiego w Polsce, filozofią, historią starożytną i historią literatury. Wymiar europejski lektur Tarnowskiego potwierdza również obecność Biblii (czytywanej w ramach ożywienia religijnego przez katolików z kręgów arystokracji francuskiej, w Anglii w ramach tzw. ruchu Kościoła Wysokiego i w krajach niemieckich), dzieł pisarzy antycznych i klasycznych, wybitnych pisarzy oświecenia, jak np. Voltaire, oraz ówczesnych konserwatystów (Bonald, Freyssinous, Haller, de Maistre). Wskazuje to również na pewien ideowy synkretyzm, który uwzględniał zróżnicowany światopoglądowo wachlarz twórców. Obraz rysujący się ze źródeł potwierdza, że Tarnowski jako czytelnik świadomie czerpał z powszechnego dziedzictwa kulturowego, w którym integralnie umieszczał lektury polskie obok zagranicznych.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE I STRONY WWW

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Archiwum Dzikowskie Tarnowskich, Pokolenie XV: Jan Feliks [*przy jednostkach dotyczących J. F. Tarnowskiego powtórzono jego nazwisko dla odróżnienia od jednostek poświęconych Walerii Tarnowskiej znajdujących się w tym samym dziale (Pokolenie XV) dziale archiwum rodowego – M. D.*]

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/254: „Varia osobiste”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/255: „Materiały naukowe z historii starożytnej”; Opis jednostki oryginalny brzmi: „Materiały do prac naukowych z dziedziny historii starożytnej”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/256: „Materiały naukowe z dziedziny historii średniowiecznej i nowożytnej”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/260: „Materiały z dziedziny prawa i ekonomii”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/261: „Materiały naukowe z dziedziny religioznawstwa, filozofii, nauk moralnych, przyrodniczych, historii nauki”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/262: „Lammennais «O obojętności w materii religii», (Rękopis tłumaczenia W[iktora] Sawickiego)”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/263: „Tłumaczenia i wypisy z dzieł historycznych i religijnych dokonane przez W. Sawickiego [1790-1842]”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/265: „Różnorodne materiały literackie”.

Jan Feliks, akta osobiste, sygn. 29/639/0/2.21/266: „Różnorodne materiały literackie”.

- Jan Feliks, administracja majątku, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/639/0/2.24/284: „Alfabetyczny katalog biblioteki dzikowskiej A-N”.
- Jan Feliks, administracja majątku, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/639/0/2.24/285: „Alfabetyczny katalog biblioteki dzikowskiej O-Z”.
- Jan Feliks, administracja majątku, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/639/0/2.24/286: „Katalog książek biblioteki dzikowskiej w językach obcych”.
- Jan Feliks, administracja majątku, zamek i zbiory dzikowskie, sygn. 29/639/0/2.24.288: „Biblioteka dzikowska (spisy książek, i rycin, notaty)”.
- Jan Feliks: materiały publiczne, sygn. 29/639/0/2.23/272: „Varia publiczne z okresu Królestwa Polskiego” [1811] 1815-1819
- Jan Feliks: materiały publiczne, sygn. 29/639/0/2.23/273: „Varia publiczne z okresu Królestwa Polskiego. Zdanie o Raporcie Rady Stanu z dwuletnich czynności Rządu w imieniu połączonych Komisji Seymowych Senatu” 1820-1830.
- Jan Feliks, korespondencja, sygn. 29/639/0/2.27/229: „Korespondencja Jana Feliksa Tarnowskiego w układzie alfabetycznym wg. nadawców – J. Antonowicz”.
- Jan Feliks, korespondencja, sygn. 29/639/0/2.27/300: „Korespondencja Jana Feliksa Tarnowskiego w układzie alfabetycznym wg nadawców: Bogucki-Muczkowski”;
- Jan Feliks, korespondencja, sygn. 29/639/0/2.27/301: „Korespondencja Jana Feliksa Tarnowskiego w układzie alfabetycznym wg nadawców: Ołdakowski-Tarnowska Rozalia”.

Pokolenie XV:

- Waleria ze Stroynowskich Tarnowska, żona Jana Feliksa, sygn. 639/0/2.28/312, „Spis bibliograficzny księżnicy horochowskiej Jana i Waleryi Hrabiostwa Tarnowskich 1818 roku zrobiony”;
- Waleria ze Stroynowskich, żona Jana Feliksa Tarnowskiego, sygn. 29/639/0/2.28/313: „Spis biblioteki w Sali Perseusza”.

<https://atlasrezydencji.pl/tarnobrzeg-dzikow-zamek-tarnowskich/>

<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/31422>.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

KOZMIAN Kajetan, *Rys życia Jana Feliksa Tarnowskiego*, Lwów 1842.

TARNOWSKA Waleria, *Journal du voyage en Italie de la comtesse Valérie Tarnowska (1803-1804)*, publié par George Mycielski, „La Revue de Pologne” 1924-1925, nr 1, s. 23-53; nr 2, s. 149-178, nr 4, s. 484-513; 1925-1926, nr 1, s. 61-114; nr 3, s. 281-339.

TARNOWSKA V[aleria], *Mes Voyages (1804)*, 2^e partie, éditée et annotée par Maria Wilczyńska, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1989, t. 39, s. 35-75.

TARNOWSKI Jan Feliks, *Badania historyczne jaki wpływ mieć mogły mniemania i literatura ludów wschodnich, na ludy zachodnie, szczególnie we względzie poezyi, rzecz czytana na posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk, w Warszawie dnia 24 miesiąca Listopada 1819 roku przez...*, Warszawa 1819. <https://polona.pl/item/badania-historyczne-jaki-wplyw-miec-mogly-mniemania-i-literatura-ludow-wschodnich-na-ludy,OTI4OTMyNDY/2/#info:metadata>.

TARNOWSKI Stanisław, *Domowa Kronika Dzikowska*, wstęp, oprac. i komentarz Grzegorz Nieć, Księgarnia Akademicka, Kraków-Rudnik 2010.

OPRACOWANIA

Tarnowski Jan Feliks Amor (1779-1842), w: *Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut*, t. 6, cz. 1, Warszawa 1970, s. 338n.

- BARAN Adam F., *Bibliotekarz z Dzikowa. Dr Michał Marczak (1886-1945)*, Sandomierz 1996.
- BEDNARSKA-RUSZAJOWA Krystyna, *Z metodologicznych problemów badań nad czytelnictwem okresu Oświecenia*, „Roczniki Biblioteczne” 31 (1987), z. 1, s. 99-117;
- BIENKOWSKA Barbara, *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródła do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” 18 (1989), s. 65-76.
- BRAUD Michel, *Le voyage en France de la comtesse Tarnowska*, w: *Voyager en France au temps du romantisme. Poétique, esthétique, idéologie*, textes réunis et présentés par Alain Guyot, Chantal Massol, Grenoble 2003, s. 169-180.
- DESZCZYŃSKA Martyna, *Karol Brzozowski – bardziej gospodarz niż czytelnik*, „Bibliotekarz”, 2020, nr 12, s. 7-12.
- DESZCZYŃSKA Martyna, *Uwagi o religijności elit społecznych wyznania katolickiego na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. Urszula Kosińska, Dorota Dukwicz, Adam Danilczyk, Warszawa 2014, s. 481-498.
- DYMMEL Anna, *Źródła do dziejów czytelnictwa w Polsce XIX wieku*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. Anna Żbikowska-Migoń przy współpracy A. Łupszak, Wrocław 2011, s. 87-97.
- Ex Collectione Dzikoviana, Zbiory hrabiów Tarnowskich z Dzikowa. Katalog wystawy, Biblioteka Narodowa 17 sierpnia- 12 października*, oprac. Jacek Paulinek, Warszawa 2008 [katalog wystawy].
- GETKA-KENIG Mikołaj, *Tarnowski Jan Feliks Amor*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 52, z. 3, Wrocław 2019, s. 475-478.
- GOLIŃSKI Zbigniew, *O badaniu czytelnictwa w dobie stanisławowskiej*, w: *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Warszawa 1978, s. 33-49.
- GORCZYCA Krzysztof, *Tablica chronologiczna literatury, „Dzikoviana. Rocznik Muzeum Historycznego Miasta Tarnobrzega” 5 (2019)*, s. 7-97.
- GÓRSKI Karol, *Zarys duchowości w Polsce*, Kraków 1986.
- GROTTOWA Kazimiera, *Zbiory sztuki Jana Feliksa i Walerii Tarnowskich w Dzikowie (1803-1849)*, Wrocław 1957.
- HASS Ludwik, *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721-1821)*, Warszawa 1980.
- JABŁOŃSKA-DEPTUŁOWA Ewa, *„Przystosowanie i opór”. Zakony męskie w Królestwie kongresowym*, Warszawa 1983.
- JANAS Aleksandra, *Kolekcjoner, Bibliofil, Minister*, „Dzikovia. Pismo społeczno-kulturalne” 30 (2007), s. 6-8.
- KAPŁON Andrzej, *Czytelnictwo czasów oświecenia stanisławowskiego w świetle list prenumeratorów*, w: *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Warszawa 1978, s. 49-82.
- KOSTECKI Janusz, *Czytelnictwo jako przedmiot refleksji naukowej*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. Anna Żbikowska-Migoń, przy współudziale Agnieszki Łuszczyk, Wrocław 211, s. 11-23.
- KOWALCZYK Andrzej Stanisław, *J. Stempowski jako czytelnik*, w: *Czytane na nowo*, red. Mieczysław Dąbrowski i Hanna Gosk, Izabelin 2004, s. 195-203.
- KOWKIEL Lilia, *Przekazy pamiątkarskie szlachty o prywatnych księgozbiorach i czytelnictwie na ziemiach litewsko-białoruskich w XIX wieku*, w: *Dwór i wieś na Litwie i Białorusi w XIX i na Początku XX wieku*, red. Dorota Michaluk, Warszawa 2014, s. 75-98.
- LYONS Martyn, *The History of Reading and Writing in the Western World*, Basingstoke 2010.

- MALECZYŃSKA Kazimiera, *Stan i perspektywy badań nad historią czytelnictwa w Polsce*, „Studia o Książce” 12 (1982), s. 100-111.
- MALECZYŃSKA Kazimiera, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław 1987.
- MARCZAK Michał, *Biblioteka Tarnowskich w Dzikowie, Aneks I [Biblioteka Tarnowskich w Dzikowie, Nakładem Biblioteki Dzikowskiej, Kraków 1921]*, w: Adam. F. Baran, *Bibliotekarz Dzikowa, Dr Michał Marczak (1886-1945)*, Sandomierz 1996.
- MAZURKOWA Bożena, *Nowy „Grand tour” w świetle „Mes Voyages” Walerii Tarnowskiej*, w: *Polski „Grand tour” w XVIII i początkach XIX wieku*, red. Agata Roćko, Warszawa 2014, s. 153-182.
- NIEĆ Grzegorz, *Lektury galicyjskiego arystokraty doby międzypowstaniowej (literatura w życiu i edukacji Stanisława Tarnowskiego do 1863 roku)*, w: *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI-XX wiek)*, red. Mariola Jarczykowa i Agnieszka Bajor, Katowice 2012, s. 43-55.
- Nieć Grzegorz, *Krakowskie lata młodości Stanisława Tarnowskiego. Literackie fascynacje i lektury w świetle korespondencji i jego relacji pamiątkarskich (autorzy, dzieła, księgozbiory)*, w: *Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*, t. X, red. Halina Kosętko, Grażyna Wrona, Grzegorz Nieć, Kraków 2011, s. 365-369.
- PADUCH Katarzyna, *Jan Feliks Tarnowski i jego dzikowska biblioteka na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Saeculum Christianum” 20 (2013), s. 131-148.
- RENFREW Colin, *Archeologia i język. Łamigłówa pochodzenia Indoeuropejczyków*, Warszawa–Poznań 2001.
- RUDNICKA Jadwiga, *Norwid i książki*, „Annales UMCS”, Sectio FF. 20/21 (2003), s. 449-445;
- RULKA Kazimierz, *Lektury więzienne Prymasa Wyszyńskiego*, „Ateneum Kapłańskie” 142 (2004), z. 1, s. 66-80.
- SIKORA Jerzy, *Pisarstwo Prymasa Tysiąclecia*, Warszawa 2020.
- SOCHA Irena, *Polskie badania nad dziejami czytelnictwa po 2000 r. – bibliologiczny punkt widzenia wobec stanowiska historycznoliterackiego. Refleksje na marginesie jubileuszu 100. Urodzin Karola Głombiowskiego*, w: *Książka i biblioteka w procesie komunikacji społecznej*, red. Renata Aleksandrowicz, Halina Rusińska-Giertych, Wrocław 2015, s. 101-123.
- SOCHA Irena, *Czytelnik w polskiej myśli bibliologicznej*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. Anna Żbikowska-Migon, przy współudziale Agnieszki Łupszak, Wrocław 2011, s. 25-43.
- SZOCKI Józef, *Domowy świat książek. Wybrane księgozbiory polskie XIX wieku*, Kraków 2000.
- SZOCKI Józef, *Księgozbiory domowe w procesie kultury czytelniczej w XIX i XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 5, s. 68-76.
- SZYMAŃSKA Kamila, *Zainteresowania czytelnicze mieszkańców Leszna w XVIII wieku w świetle zawartości inwentarzy pośmiertnych*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. Anna Żbikowska-Migon, przy współudziale Agnieszki Łupszak, Wrocław 2011, s. 259-271.
- TOPOLSKI Jerzy, *Metodologia historii*, wyd. III popr. i uzup. Warszawa 1984.

ARISTOCRACY AND BOOKS IN THE ERA OF THE TURN:
JAN FELIKS AMOR TARNOWSKI AS A READER

Abstract. The article takes up the question of history of reading in the era of the turn of 18th and 19th centuries, i.e. between the Polish Enlightenment and the romantic period, on the example of an aristocratic reader and owner of rich book collection – Jan Feliks Amor Tarnowski (d. 1842).

Tarnowski's family relations, travels and influence of his teachers, as well as studies in libraries shaped his intellectual personality and gave him a profound erudition. He was the activist in the culture movement, member of scientific societies and masonry, and the Senator. The methodology used here is based on the historical sciences, as the most appropriate in this kind of problem. Thesis concerning Tarnowski's reading was proved on the ground of his manuscripts, notes, and not published fragments from his family archive (stored in the National Archive in Cracow), and his printed monography (1819), where the traces of quotations and titles of books were considered as sure evidences of reading. His interests focused on medieval and early modern history, religion and literature, and were influenced by the Enlightenment historicism, history of culture and linguistics. But he was also under the influence of the religious Catholic revival, mysticism and religiosity of Restoration. Tarnowski as a reader chose the classical European and world's literary output, in which he wanted to place books of polish authors.

Keywords: reading history; the turn of the 18th and 19th centuries – Enlightenment and Romanticism; Jan Feliks Amor Tarnowski as reader.